

opdatering

Årbog for Vardemuseerne
& Ringkøbing-Skjern Museum

2021

opdatering

Årbog for Vardemuseerne &
Ringkøbing-Skjern Museum 2021

opdatering
Årbog for Vardemuseerne
& Ringkøbing-Skjern Museum 2021

© Forfatterne, Vardemuseerne
& Ringkøbing-Skjern Museum 2022

Redaktion: Christian Ringskou og Tine Lorange

Korrektur: Harriet Ludvigsen

Grafisk tilrettelæggelse: Tine Lorange

Fotos og illustrationer: med mindre andet er angivet ved de enkelte fotos og illustrationer tilhører billedmaterialet i denne bog Vardemuseerne, NaturKulturVarde, Ringkøbing-Skjern Museum eller Arkæologi Vestjylland

Alle kort, ortofotos og Danmarks digitale
højdemodel: ©Geodatastyrelsen/ Styrelsen
for Dataforsyning og Effektivisering

Skrift: Myriad Pro

Papir: MultiArt Silk 130g

Omslag: 1/s 260g

Tryk: PE Offset, Varde

ISBN 978-87-93713-25-3

ISSN 1903-9581

Kære læser!

Den, der måler tidens gang i udgivelsen af en ny *opdatering*, kan konstatere, at endnu et år er gået.

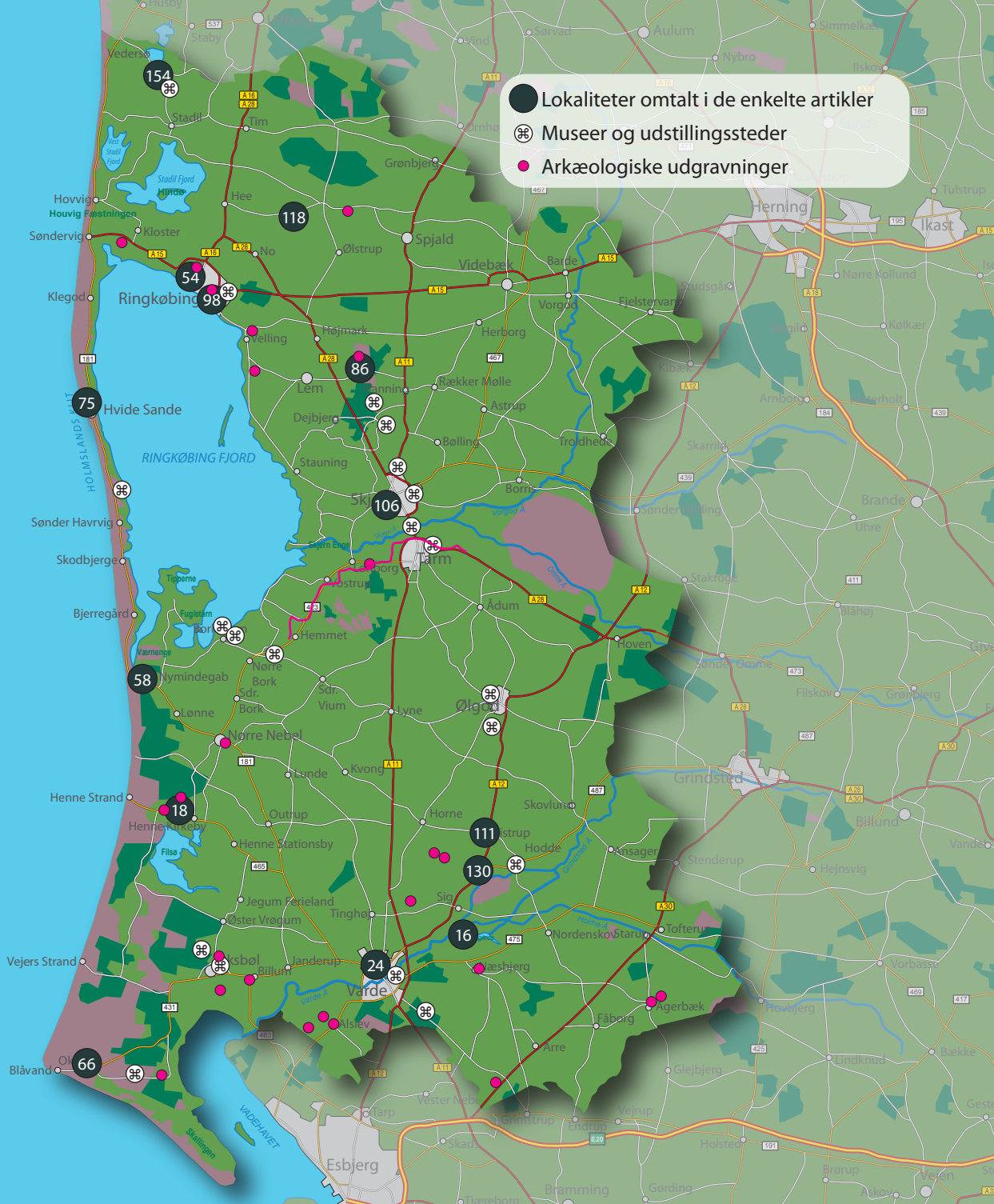
Da sidste års udgave kom på gaden, var hele landet nedlukket af Corona, og årbogen havde flere artikler, der handlede om pandemien og dens konsekvenser for os. Det mellemliggende år har i høj grad været præget af Coronanedlukning og restriktioner: Vi har manglet gæster og tabt indtægter; vi har måttet ændre planer og tilpasse os nye retningslinjer; vi har været udfordret af mangel på arbejdskraft og af at få vagtplaner til at gå op, når nye blev smittet og måtte i isolation. Men på trods af nedlukning og bøv! og besvær, så har de to museers medarbejdere i 2021 lavet kilometervis af arkæologiske udgravninger, åbnet nye udstillinger, udviklet nye formidlingstilbud, lavet indsamling og forskning og er indgået i nye samarbejder og nye opgaver, ligesom vores museumsforeninger har gennemført så mange af de planlagte arrangementer som restriktionerne tillod. Og både medarbejdere og museumsforeninger har fundet tid til at skrive om det i denne årbog.

Årbogen rummer også denne gang artikler af gæsteskribenter. I dette tilfælde kommer de fra Weekendavisen; Technische Universität Braunschweig; Aarhus Universitet; Arktisk Institut og Nationalmuseet – foruden forhenværende direktører fra vore to museer samt Nationalmuseet. Det illustrerer, at vores vestjyske historier har relevans for en langt bredere kreds end den lokale.

Nu er landet genåbnet! Og selvom Coronasmitten stadig raser, så er vi fulde af optimisme for det kommende år: Der kommer til at ske markante forandringer både på Ringkøbing-Skjern Museum og på Vardemuseerne. Samarbejdet med Fiskeriets Hus i Hvide Sande og Naturkraft i Ringkøbing er nye opgaver for Ringkøbing-Skjern Museum, og er startet med årets fejring af fiskerbyens 90-års fødselsdag. Åbningen af FLUGT i Oksbøl kommer til at forandre Vardemuseerne igen og flere nye projekter står klar. Alt det kan man måske læse om i næste udgave af *opdatering*.

God læselyst!

Mette Bjerrum Jensen og Claus Kjeld Jensen

- Lokaltiteter omtalt i de enkelte artikler
- ☞ Museer og udstillingssteder
- Arkæologiske udgravninger

Indhold

- 6** Museumsforeningernes årsberetninger
- 16** Museumsmanden og lokalhistorikeren Søren Manøe
Af tidl. museumsdirektør Ole Faber
- 18** Haverne i Henne
Af Torben Egeberg
- 24** Mundt og Luplau
Af John V. Jensen
- 54** Ludvig Mylius-Erichsen
Af Janni Andreassen
- 58** "Farver i alle Tonarter..."
Af Christian Biskup
- 66** Hans liv var fuldt af sten
Af Jesper Vind
- 75** Hvide Sande i 90 år
Af Caroline E. Larsen & Christian Ringskou
- 86** "Nå, det mener arkæologerne altså er noget forhistorisk?"
Af Kim Clausen
- 98** Smedegade og Søndergade
Af Christian Ringskou
- 106** "No signals were received from this aircraft"
Af Christian Ringskou
- 111** Isenkræmmeren fra Tistrup
Af Marianne Sørensen
- 118** Geologi og landskab omkring den befæstede jernalderlandsby Lyngsmose
Af Søren M. Kristiansen, Kristian Dalsgaard, Charlotte Rasmussen & Peter Roll Jakobsen
- 130** Thorstrup og Teilmann
Af Per Kristian Madsen, Hans Mikkelsen, Orla Hylleberg Eriksen & John V. Jensen
- 154** Hvad var det dog, der skete?
Af Caroline E. Larsen
- 160** Wild West Walk 'n' Run
Af Sabine Jensen
- 166** Årets gang i ArkVest
Af Lene B. Frandsen & Poul Krogh Jørgensen
- 172** Årets udgravninger
Af arkæologerne i ArkVest
- 192** Tidstavle

Haverne i Henne

Kålgårde under sandet

Af Torben Egeberg

Kig ud over udgravningsområdet, set fra vest. Spor af spade gravede haver dukker op midt i den afgravede flade.

Gang på gang bliver vi overraskede, når vi afdækker, hvad der gemmer sig under mulden i Vestjylland. Det er tilbagevendende de gode bevaringsforhold, der begunstiger os. F.eks. fine spor af pløjning med arden eller dyrespor fra bronzealderen, trådt ned i gamle tørvemoser, der her i nutiden ligger i havstokken. Andre gange er det laseropmålingen af Danmarks overflade, der afslører et væld af kulturspor i heder og plantager. Stort set ingen andre steder i landet er alt dette muligt.

I sommeren 2020 dukkede der så igen et overraskende fund op. Denne gang var det i sommerhusområdet i Henneby, der ligger mellem Henne Kirkeby med den kendte kro og Henne Strand. Her skulle der udstykkes sommerhusgrunde på et område, hvor en prøvegravning havde påvist tykke lag af flyvesand med rester af kulturlag fra middelalderen (1050-1536). Da vi så efterfølgende afdækkede hele projektområdet, stod vi over for overraskende velbevarede spor, denne gang af noget så hverdagsagtigt som en middelalderbebyggelse med tilhørende kålgårdshaver.¹ Bebyggelsen er senere blevet nedlagt² og først inden for de seneste århundreder etableret igen, blandt andet med den nærliggende Strandfogedgård.

Haverne

Det første, vi med undren opdagede på udgravningsområdet i Henneby, var spættede områder med utallige grå og røde pletter i flyvesandslagene. Efterhånden som vi fik fladen afrenset, blev det klart, at pletterne flere steder samlede sig i firkantede grupper, der var omgivet af grøfter. Og herved begyndte en forklaring på iagttagelserne at forme sig. Kunne det hele være spor af gravning med spader? Og ja, det må være den rigtige tolkning, at vi har fundet bevarede spor af gravning i nogle haver, der har været afgrænset af grøfter. Lige inden for grøfterne er der de fleste steder fravær af spadespor, hvilket kan forklares ved, at her stod nu forsvundne tørvediger. Grøfter og diger skulle, måske hjulpet af flethejn, sikre, at husdyr ikke fik adgang.

Spadespor i have, tæt på.

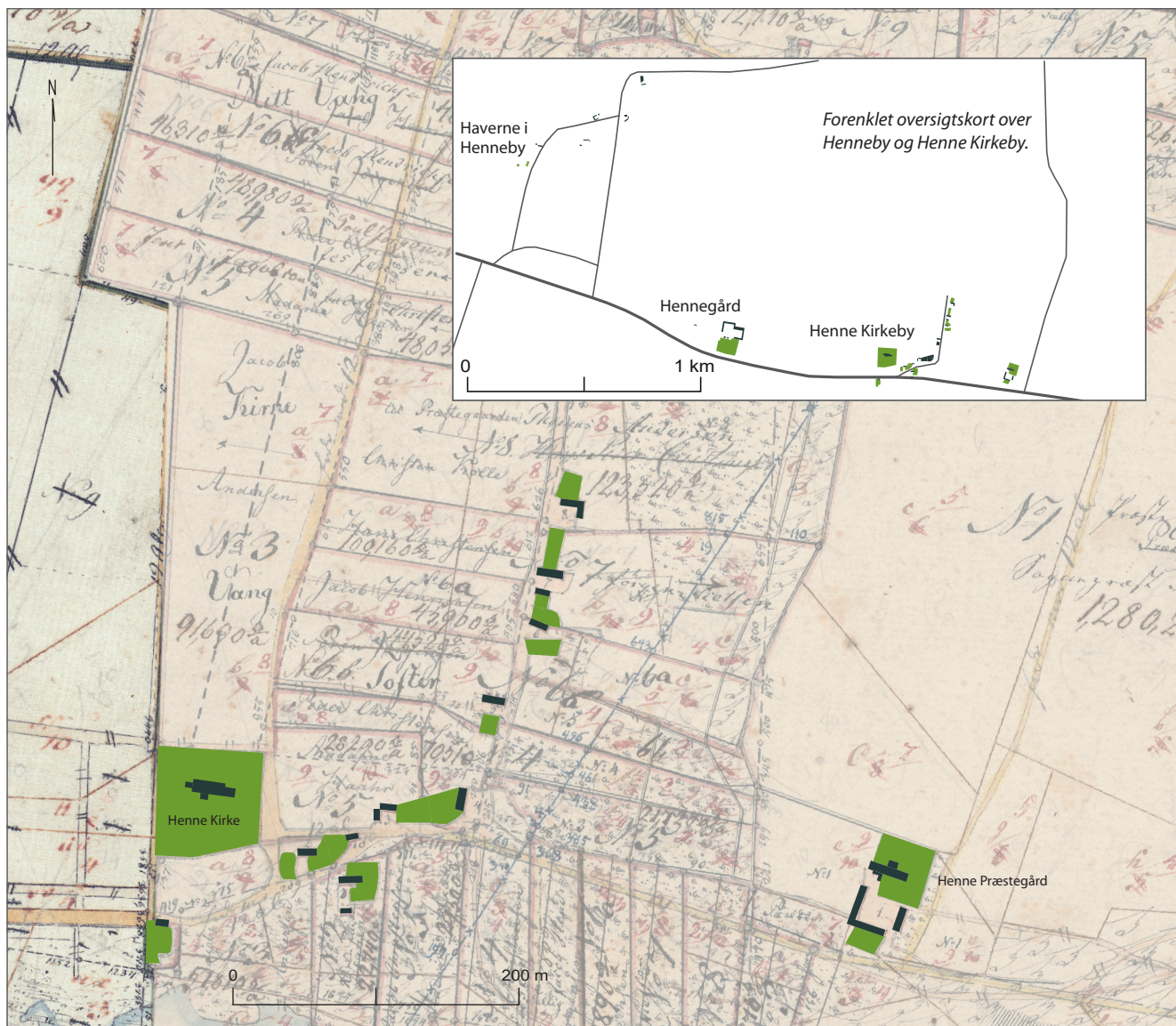
Sporene af havegravningerne var ikke alle steder intakte. Noget kan være blæst bort under sandstorme, andet kan være pløjet bort i senere tider. Derfor er vores kortlægning af haverne ikke komplet med hensyn til deres udstrækning. Men alligevel får vi et ret godt indblik i, hvordan planen har været. Der er således haver i to områder, vest og øst for en vej, der også var i brug på havernes tid.

Særligt farven på sporene i de østlige to haver har en markant, rødlig til rødbrun farve, som utvivlsomt forklares ved brug af askegødning, der stammer fra afbrændte lyngtørv.

Arealet af hver af de to haver er omkring 40 m², dog med fortsættelse ind under det ikke-udgravede område.

Plan af udgravningsområdet i Henneby med skematiske markeringer af spadegravede haver (lysegrøn), pløjning i have mod vest (grøn), grøfter omkring haver (sort), formodede møddinger (rosa), middelalderlig hustomt (grå) samt vej (blå).

Haverne i Henne Kirkeby og ved Henne Præstegård fremhævet. Præstegården ligger mod øst med sin nyttehave helt mod syd, resten er prydhave. Længst til venstre ses Henne Kirke med kirkegården og skolen, der ligger syd for kirken. Original 1-kort, Kirkeby By, Henne, 1819.

Vest for vejen lå også en inddiget have. Det inddigede dyrkede areal er her omkring 70 m² stort. Nord herfor er der også foregået gravning med spade. Dette areal er mindst 200 m² stort, da den nordlige afgrænsning ikke er helt afklaret. Det samlede, spadegravede areal i denne have er således mindst 270 m². Dette tal hæfter vi os ved, fordi vi senere vil sammenligne med, hvor stor en middelalderlig have er i forhold til haverne i Henne for 200 år siden.

Blot to kilometer øst for de middelalderlige haver i Henneby ligger Henne Kirkeby med sin række af gårde, kirke, præstegård og skole. Her har vi ikke undersøgt spor af haver fra middelalderen, men i tiden omkring år 1800 blev haverne kortlagt, og deres størrelser kan derfor måles til sammenligning. Måske er det ikke en retvisende sammenligning, da jorden omkring Henne Kirkeby er mere frugtbar end længere ude mod vest i Henneby, hvor sandflugt desuden er en modspiller. Men en umiddelbar sammenligning over tid vil alligevel være interessant, fordi det giver os indsigt i grundlæggende livsbetingelser.

Det viser sig, at størrelserne varierer mellem 100 og 575 m², med et gennemsnit på omkring 333 m². Dette er ikke markant forskelligt fra arealet af den vestlige Hennebyhave. Men desværre kender vi ikke variationsbredden for middelalderlige haver i Henne-området, så indtil videre må vi være tilfredse med at konstatere, at produktionsarealerne i haver over tid *kan* have været forholdsvis uforandrede, men endnu med en meget begrænset dokumentation med hensyn til de ældre haver.

Omkring år 1800 har vi to forskellige angivelser af, hvor store haver egentlig var. Landøkonomen Carl Dalgas skriver blandt andet om haverne i Ribe Amt, at de er 600 til 1000 kvadrat-alen store.³ Denne angivelse svarer omregnet til 236 til 394 m². Den anden angivelse af størrelser har vi fra landøkonomen Gregers Begtrup, der mere generelt angiver størrelser på 1½-2 Skæpper Land,⁴ hvilket svarer til 1034-1379 m². Af de to størrelsesrammer er det nok den første, der bedst svarer til virkeligheden i vores del af Vestjylland.

Indre opdelinger

Planen af haverne i Henneby tyder på, at de kunne være delt op i en intenst askegødnet, mindre have, omgivet af diger og grøfter, og så en noget større afdeling, tilsyneladende ikke så intenst dyrket.

Haverne på Original 1-kortets Henne Kirkeby er desværre kun angivet som et samlet areal, hvor vi savner information om opdelinger. Desværre har landmålerne kun sjældent interesseret sig for netop sådanne detaljer. Det ville ellers have været interessant med sammenligninger i forhold til den viden, som vi nu har fra middelalderen.

Hedebrug med skæring af lyngtørv, der så afbrændes for udnyttelse af asken som gødning, har været en grundlæggende del af landbrugsdriften.⁵ Muligvis er der foregået et blanding af gødning og tørveaske samt kompostering indenfor udgravningsfeltet. Det kan være foregået indenfor et mørkt område tæt syd for haverne. Her ses mange steder mørk fedtet fyld, iblandet rød aske.

Henneby-haverne i et tidsmæssigt perspektiv

Stort set alle ejendomme havde tidligere en have, der skulle sikre forsyning af fødevarer hen over vinteren. I forhold til de middelalderlige haver i Henneby forekommer det sandsynligt, at kålgårdene er identisk med de intenst dyrkede, indgrøftede og inddigede områder, mens resten kan have være anvendt til vækster, der ikke kunne eller skulle overvintre.

Med haverne i Henneby har vi nu fået et indblik i, hvordan middelalderens haver kunne være indrettet i et vestjysk havebrug. Kun yderst sjældent er så konkrete spor af så gamle haver blevet dokumenteret i en arkæologisk udgravning. Med tråd tilbage til indledningen er det igen de særligt gode vestjyske bevaringsforhold, der er vores hjælper.

Torben Egeberg kan kontaktes på te@arkvest.dk

Noter

1. Udgravningen har Jr. Nr. ARV 178, FF 190702-222. Arkæologi Vestjylland foretog den arkæologiske udgravning i maj-juni 2020 med museumsinspektør Torben Egeberg som daglig leder.
2. Evald Kappelskov: *Om Henne sogn gennem tiderne*. Stausø 1969, s. 161; Mariann Ploug, Palle Uhd Jepsen & Lene B. Frandsen: *Henne*. Varde 2012, s. 40. I midten af 1600-tallet omtales Henneby således som drevet under Hennegård. Henneby nævnes da heller ikke i Christian 5's matrikel fra 1680'erne. Det er først på Videnskabernes Selskabs Conceptkort fra omkring 1790, vi igen kan læse stedsnavnet Henneby. Men kortlag som Conceptkortet og Original 1-kortet har ingen bygninger angivet, hvor udgravningsfeltet ligger.
3. Carl Dalgas: *Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk henseende*. Ribe Amt. København 1830, s. 174.
4. Gregers Begtrup: *Agerdyrkningens Tilstand i Nørre Jylland*, Bind 3, København 1812, s. 111.
5. Bjarne Stoklund: *Tørvegødning – en vigtig side af hedebondens driftssystem*. *Bol og By* 1990, nr. 1, s. 47-72.

Inddiget og indhegnet kålgårdshave i en fattig hedeegn, længere inde i landet, Bjørnemosen ved Bundsbæk Mølle.

